

Izvorni znanstveni članak

UDK 336.012.23

338.124.4

339.13

Primljeno: 10. listopada 2009.

Uloga novca u metastrukturalnoj promjeni tržišnog društva i globalna financijska kriza

BOGOMIR KOVAČ*

Sažetak

Autor u svojem prilogu povezuje ulogu novca i financija s temeljnim strukturiranjem društvenih odnosa. Novac je jedini opći oblik društvenog bogatstva, njegova mjera i smisao. Dosad je ekonomska teorija međutim političko-ekonomsku ulogu novca podcjenjivala i previdala. To se najradikalnije otkriva upravo u razdobljima velikih financijskih i ekonomskih kriza. Zato autor naglašava kako sadašnja ekonomija gospodarske depresije često baca u depresiju same ekonomiste i njihovu znanost. Bidetova teorija moderne, skupa s onom Habermasovom, posljednji je veliki pokušaj teorijskog objašnjenja društvenog totaliteta. No njegova se teorijska rekonstrukcija društva pomoću ishodišnih "metastruktura" temelji na nefinancijskim i nenovčanim oblicima društvenog posredovanja. Autor pak dokazuje da je upravo novcu i financijama mjesto u središnjoj metastrukturi tržišnog društva. Tu nije važna samo subverzivna uloga novca kao monopolne i političke robe u razmjeni, nego njegov financijski oblik duga, koji proistječe iz posebne društvene uloge zaduživanja. Društvo se povezuje sa zaduživanjem, ekonomska suverenost novca njegova je politička legitimnost kao duga. Tu počiva njegova društvenost, temelj ishodišne komunikacije i kooperacije kao metastrukture razvoja tržišnog društva. Sadašnja je kriza problem zaduživanja dotjerala do apsurdna. Razotkrila je da se najveća protuslovlja sadašnjega tržišnog društva temelje na ekonomskoj i društvenoj globalizaciji financija. Suvremeni je kapitalizam zbiljski financijski kapitalizam, pa rješenje zahtijeva političko-ekonomsku i kulturnu rekonstrukciju monetarnog režima i financijske ekonomije. Autor pokazuje kako rješenje sadašnje ekonomske krize upućuje upravo na tu "metastrukturu" tržišnog društva.

Ključne riječi: financijska kriza, novac, financije, tržišno društvo, financijski kapitalizam, Marx, Bidet, Aglietta, Orléan

* *Bogomir Kovač*, redoviti profesor na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Ljubljani na Katedri za ekonomsku teoriju i politiku, Katedri za međunarodnu ekonomiju (pridruženi član) i Katedri za poduzetništvo (pridruženi član).

Money makes the world go round, of that we all are sure – On being poor.
(Musical Cabaret, 1972)

1. Ekonomska depresija i depresivnost ekonomske teorije novca

U trenutku velikih i globalnih financijskih kriza ekonomska se teorija uvijek prisjeća svojih korijena, pri čemu je dubina pogleda ovisna o fenomenologiji krize koja je mnogostruko dramatična. Ni ovaj se put ne možemo požaliti da nije tako. McKinseyeva studija upozorava da je vrijednost globalnih financijskih sredstava od 1980. do 2007. godine narasla s 12.000 milijardi na 196.000 milijardi američkih dolara (McKinsey, 2009); 2008. godine MMF je u svojem izvješću tu procjenu povećao na 241.000 milijardi dolara (MMF, 2009); 2007. godine je 25 država na svijetu imalo vrijednost financijskih sredstava koja više od četiri puta premašuje domaći BDP, a iste je godine američki financijski sektor obuhvaćao trećinu svih korporacijskih profita. Igra velikih brojeva vrijedi u kasnijoj procjeni o tome kolika će biti sniženja financijskih vrijednosti zbog otpisa loših zaduživanja. Procjenjuje se da bi otpisi na američkom financijskom tržištu u razdoblju 2007-2011. mogli iznositi oko 9000 milijardi dolara, dok se u Europi procjenjuje da će otpisi biti veći od 3000 milijardi dolara, što je 15 posto ukupnoga svjetskog BDP-a.

Kognitivna sposobnost razumijevanja tih brojki naprosto je ekonomski, sociološki, čak i antropološki posve nemoguća. S druge strane lakše je, premda ništa manje sudbinsko, razumjeti realno gospodarstvo, koje u razdoblju 2009-2011. doživljava – slično Velikoj depresiji 1929-1933. – očitu Veliku recesiju, najveću kontrakciju svjetskoga gospodarstva nakon II. svjetskog rata. Po procjenama MMF-a, svjetsko se gospodarstvo u 2009. godini smanjuje za 1,3%, dok ECB za EU predviđa pad od 3,4%. ILO (International Labour Organization) najavljuje povećanje nezaposlenosti na svjetskoj razini između trideset i čak pedeset milijuna, UN pak nagovještava da će dvjesto milijuna ljudi, većinom iz Trećeg svijeta, zbog krize prijeći prag apsolutnog siromaštva.

Ekonomska teorija analitički povezuje financijske i realne promjene u cjelinu uzroka i posljedica cikličnosti tržišnoga gospodarstva. Utvrđuje i redosljed promjena te relativno jasno razaznaje uzročno-posljedične ovisnosti. U analizi financijske povijesti krize Kindelberger dokazuje da su krize tržišnog sustava ponajprije povezane s ulogom novca i monetarnih režima, zatim sa sudbinskim djelovanjem banaka i financijskih institucija te da na kraju bitnu ulogu imaju neekonomski činitelji i ekonomska psihologija odlučivanja (Kindleberger, 1996). Takozvani Keynes-Kindleberger-Minsky-model jasno dokazuje da su iracionalna protuslovlja djelovanja vezana uz ulogu monetarnih činitelja i financijsku arhitekturu institucija. Otuda proistječe inherentna nestabilnost i proturječnost tržišnog sustava. Do sličnog zaključka u novijim analizama dolaze i Rogoff i Reinhart tako što osam stoljeća eko-

nomskih i financijskih kriza povezuju s proširenom analizom uloge platnih bilanci, unutarnjega i vanjskog zaduživanja, domaće i međunarodne uloge cijena i inflacije te pogrešnih političko-ekonomskih odluka nositelja monetarne politike (Reinhart, Rogoff, 2009). Zaključak je dakle sličan. Fenomenologija krize povezana je s ulogom novca kao određujućeg činitelja cijena, zaduženosti i tržišnih špekulacija.

Očito je da je cikličnost tržišnog sustava i njegovih najvažnijih kriza povezana s poviješću i ulogom novca, dok je značenje drugih fenomena i strukturnih protuslovlja tržišnog sustava (tehnologijski razvoj, investicije i štednja, poduzetnička organizacija) drugačije. Ni organizacijski tehnologijski faktori proizvodnje na strani ponude ni načini raspodjele i ograničena potrošnja sa stajališta potražnje nisu temeljni razlozi strukturnih protuslovlja i krize tržišnog sustava. Fenomenologija kriza očito dokazuje da najveće protuslovlje tržišnog sustava ne proistječe iz “načina proizvodnje” (da upotrijebim Marxovu terminologiju), nego iz “načina tržišne razmjene”, gdje pak temeljnu ulogu nema mehanizam cijena, nego značenje novca, uloga bankovnih kredita i financijskih institucija.

Novac je političko-ekonomsko ljepilo tržišne razmjene i tržišnog društva općenito. Marxov prosti dvojni model, kojim je prikazivao jednostavnu (R-N-R) i razvijenu kapitalističku robnu proizvodnju (N-R-N) pokazuje se kao nešto mnogo više od pukog slijeda dvaju sustava robne proizvodnje i proturječne apstraktne strukture izvedene iz teorije radne vrijednosti (vidi, primjerice, klasičnu studiju: R. Rosdolsky, 1975/1968). U toj dvojnoj matrici tržišnoga novčanog sustava otkriva se zbiljska proturječna priroda robne proizvodnje. Novac kao početak i završetak procesa (1) pokazuje svoj premoćni položaj u tržišnoj razmjeni (R-N-R), (2) naglašava svoju osobitu institucionalnu važnost kroz bankarski i kreditni sustav (N-N'), a istodobno razotkriva neka ključna političko-ekonomska protuslovlja tržišnog sustava (N kao monopolna i politička roba).

Naša je teza ovdje posve jasna. U srcu robno-novčane razmjene (R-N-R) novac proizvodi njezina temeljna protuslovlja i omogućuje njezino strukturno širenje (N-R-N). Novac kao monopolna roba ponajprije omogućuje ostvarivanje ekonomske tržišne vrijednosti. To znači da su u elementarnoj ćeliji robne proizvodnje (R-N-R) zbiljski utemeljena najvažnija proturječja konkurencijskoga tržišnog društva, koja su zaokupljala političku ekonomiju više od dva stoljeća. U novcu se skriva i ujedno otkriva ekonomski odnos monopol-konkurencija i političko-ekonomski odnos država-tržište. Novac omogućuje da u središte tržišnog sustava uvedemo sve tri temeljne opreke tržišta: (1) monopol kao normalni dio tržišnog sustava, (2) političko odlučivanje kao sastavni dio poslovne odgovornosti i (3) državu kao unutarnji konstitutivni dio tržišnoga gospodarstva.

Takva je središnja političko-ekonomska uloga novca, s druge strane, neobična slijepa mrlja ekonomske teorije. Novac je naime jedna od najapstraktnijih društve-

nih institucija, koja je najtješnje povezana s uobičajenim trojstvom vrijednosti, od vanjske fenomenologije cjenovnih odnosa na tržištu (cijena) preko vrlo kompleksnih načina oplodnje vrijednosti (vrijednost) do temeljnih društvenih odnosa povjerenja (vrednote). Tu dolazim do svoje druge važne teze. O razumijevanju trojstva cijena-vrijednost-vrednote ovisna je političko-ekonomska ugradnja novca u centralni sustav tržišnog društva, koji ekonomska teorija nije baš najbolje razumjela, najprije kad je neumorno pokušavala protumačiti vrijednosnu tajnu cijena (teorija vrijednosti) i kasnije, kad se zadovoljavala pukim proučavanjem determinanti cjenovnih gibanja i “cikličnih kolebanja” (teorija opće ravnoteže).

Austrijska škola, s Hayekom na čelu, zapravo je bila najbliža poimanju novca kao unutarnjeg elementa tržišne organizacije i tržišnog društva. “Djelovanje novca i strukture kredita”, prema Hayeku, “pored jezika i morala jedno je od onih područja spontanog poretka koje je ponajviše izmicalo nastojanjima da se prikladno teorijski objasni” (Hayek, 1992). S posredovanjem novca tržišna razmjena prestaje biti razumljiva, započinju apstraktni procesi oplodnje vrijednosti; novac je u tržišne odnose unio nešto ne-razumno i mistično, što je vodilo do nepovjerenja i svakovrsnih predrasuda prema novcu i trgovini.

Antička je ekonomija početak te proturječne percepcije, počevši od pogrešne Aristotelove etike, koja je osuđivala ulogu novca i zaradu trgovine u odnosu spram kućnoga gospodarstva, pa sve do srednjovjekovne ekonomije, kad je Toma Akvinski preuzeo Aristotelovu etiku i povezo je s biblijskom tradicijom. Cijela je ta intelektualna tradicija shvaćala novac, trgovanje i bogatstvo kao izvor zla, pogrešnih vrijednosti i ekonomske orijentacije. Tek građanska liberalna ekonomska ideologija, koja je prošla mučan put od “aritmetike strasti” do zamršenoga smještanja ekonomskih interesa u “društveni sporazum” oblikovanja tržišnog društva, zbiljski napušta tu negativnu moralnu sliku povezanosti novca i bogaćenja te je pokušava obrnuti u naivno obličje moderne društvene zajednice kao razmjenskog društva (*doux commerce*).

Put međutim nije bio jednostavan. Fiziokratski je paradoks upravo u tome da u prvi plan postavlja vladavinu prirodnog poretka, dok njihov “laissez-faire” istodobno posve neutralizira novac ili ga naprosto uklanja. Tu vladaju zakoni prirodnog poretka, a ne suveren, planiranje umjesto zbiljske tržišno-novčane razmjene, raspodjela umjesto novčanog posredovanja. Nasuprot tome, škotski prosvjetitelji Locke i Hume, a osobito Antonio Genovesi (1712-1769), koji je 1754. osnovao prvu katedru za političku ekonomiju u Napulju, u prvi su plan postavili trgovinu, ali ne kao trgovinsko djelovanje nasuprot manufakturi, nego kao trgovinski društveni poredak (“commercium”) koji je povezan s financijama. Nova ekonomska ideologija tržišnog društva, koja započinje kao trgovinski društveni poredak, počinje s tematiziranjem financijske revolucije krajem XVII. stoljeća. Prevlasti trgovinskog poret-

ka nema bez uvođenja kreditnog sustava, javnog zaduživanja i financijske potpore trgovinskoj i proizvodnoj djelatnosti. Moja je teza da je kreditni sustav, sa središnjom ulogom novca, uistinu u prvom planu nepredmetnog univerzalizma tržišnog društva i da upravo taj zaokret omogućuje konstituiranje političke ekonomije kao ideologije tržišta.

Ipak su Smith i njegovi suvremenici imali velikih poteškoća da razumiju o čemu je riječ. Tako Smith u *Teoriji moralnih osjećaja*, kao i u *Bogatstvu naroda*, u prvi plan postavlja bogatstvo, koje sebični pojedinci prisvajaju tako da koriste drugima. Novac u svijetu interesno motivirane razmjene uzajamnih usluga obnaša u širem kreditnom obliku puku tehničku ulogu posrednika u razmjeni. Nova ekonomska ideologija tu otklanja obje prijašnje veze novca s političkom moći suverena (trgovina) i negativnim moralom bogaćenja (Akvinski). Pritom Smith nije spoznao niti strukturnu dubinu novca u sklopu teorije vrijednosti niti nesigurnosti do kojih dolazi s gledišta cikličnoga gibanja tržišnog gospodarstva. Hume je bio prvi koji je spoznao krhkost trgovinskog društva (“commerce society”) i ustvrdio da kreditni sustav omogućuje poslovni voluntarizam (špekulacije) i iznimno jednostavno financiranje političke vlasti i vojnog avanturizma. Sve je skupa počelo uzrokovati sve češće krize, rastakanje javne vlasti i vječnu potragu za ravnotežom između političkih (država) i ekonomskih interesa (korporacije).

Ekonomisti XIX. i dijelom XX. stoljeća, a pogotovo Mill i Marshall, smatrali su jedinim pravim rješenjem da novcu oduzmu bitnu ulogu političko-ekonomskog usmjerivača, pa su stoga uveli razlikovanje između novčane i realne ekonomije, pri čemu su novčane i financijske institucije zadobile relativnu političku autonomiju u odnosu na realne ekonomske procese. Novčana i realna ekonomija tako su postale dva više ili manje razdvojena svijeta. Zlatni standard, koji je postao sidro novčane vrijednosti i monetarne stabilnosti, dokazuje kako novac – koji više nije vezan uz moć vladara, a ni uz sposobnost poslovnih ljudi – postaje nekakva otuđena “prirodna” sila društvenog povezivanja, vrednovanja stvari i stabilnosti (međunarodne) razmjene.

Velika depresija tridesetih godina XX. stoljeća razotkrila je da takav pristup naprosto nije primjeren. Oštra teorijska polemika između Keynesova kruga iz Cambridgea i Hayekove skupine iz londonskog LSE-a pokazuje koliko je ekonomska teorija bila nepripremljena i koliko su centralne banke i cijeli bankovni sustav nespretno reagirali. Zapravo ni Keynes ni Hayek nisu odgovorili na temeljno pitanje zašto novčani i financijski sustav pokreću inherentnu nestabilnost suvremenog kapitalizma. To je bila temeljna teza koju je tako sudbonosno i uvjerljivo zastupao Minsky (1986). Keynesova interpretacija krize bila je jednostavnija i za Veliku je depresiju optuživala nemoć monetarne politike i pogreške konkurencijskoga tržišnog sustava. Ali Friedmanova glasovita analiza povijesti novca i krize 1929-1933.

iz pedesetih godina dokazala je upravo suprotno, da je ključnu pogrešku učinio FED (Federal Reserve System), koji je usred bankarske panike restriktivnom monetarnom politikom prouzročio radikalno snižavanje platno sposobne potražnje, slom gospodarskog rasta i silovito povećanje nezaposlenosti. Nisu dakle tržišne sile destabilizirale gospodarstva niti je monetarna politika bila nemoćna. Ona je zapravo aktivno posredovala, ali u pogrešnom smjeru (Friedman, Schwartz, 2008).

Sukob monetarista i kejnzijanaca šezdesetih i sedamdesetih godina zastao je na fenomenologijskoj razini odgovarajućih ekonomskih politika: kako utjecati na inflaciju, proizvodnju i zaposlenost s gledišta anticikličnoga gospodarskog rasta. Kasnija Lucasova teorija racionalnih očekivanja i nova teorija poslovnih ciklusa odlikovala se tehničkom, a ne sistemskom analizom, koja je na kraju zastala u okvirima tzv. pragmatškoga “vašingtonskog konsenzusa” (privatizacija i deregulacija, marketizacija i financijalizacija). Kombinacija je bila neuobičajena. Uloga novca i financija danas je veća nego ikada, kako prema unutra (financijalizacija) tako i prema van (globalizacija), tehničko ovladavanje rizicima u bankarskom sutavu gotovo je dovršeno, a tehničko modeliranje i anticiklični instrumenti na najvišoj su razvojnoj razini dosad. Uza sve to sadašnja je globalna recesija raspršila sve iluzije o prognostičkoj moći i sposobnosti ekonomske teorije za rješavanje problema razvoja (Fine, Lapavitsas, Pincus, 2001).

Krugman je početkom rujna 2009. u *New York Timesu* objavio opsežan ogled u kojem je sve skupa označio kao “srednji vijek makroekonomije” i intelektualni kolaps ekonomske teorije. “Ekonomija depresije” očito je same ekonomiste bacila u depresiju i silovita polemika između Krugmana (2009a) i Cochrana (2009), koja je potom uslijedila, podsjećala je na intelektualni dvoboj između Keynesa i Hayeka prije osamdeset godina. Ništa se bitno nije promijenilo, osim što je njihova rasprava više osobna i politička negoli stručna i političko-ekonomska. Povratak u budućnost tržišne ekonomije, koji se temelji na razumijevanju novca, banaka i kreditnog sustava kao unutarnjeg mehanizma tržišne ekonomije, stavlja ekonomsku ideologiju i ekonomsku teoriju pred još uvijek nepremostive poteškoće. Potrebna nam je integracija monetarne i financijske teorije s ekonomskom teorijom tržišta i tržišnih ciklusa. Potreban nam je povratak apstrakciji tržišta, države i kreditnog sustava kako bismo razumjeli da ne možemo upravljati tržišnim gospodarstvom i usmjeravati njegovu cikličnost ako ne razumijemo kako tržište i novčana ekonomija djeluju kao unutarnja cjelina. Nipošto nije slučajno da su najveću slavu u objašnjavanju krize pobrali Shiller i Akerlof upotrebom bihevioralne ekonomije (Akerlof, Shiller, 2009).

Možda su cilju još najbliže Marxov zaboravljeni put i heterodoksna neoaustrijska škola, gdje ekonomija ne govori o fizičkim činjenicama, nego o apstraktnim vrijednostima i ljudima, koji međusobno odmjerauju i tumače ekonomske činjenice. To što Hayek opisuje kao “katalaxiju” označuje samo pokušaj opisa ekonomije

kao “metateorije”. To za njega znači nekakvu teoriju o pojmovnim okvirima odnosa među ljudima i tumačenjima što su ih “ljudi razvili da bi sebi objasnili kako najučinkovitije otkrivati i upotrebljavati različita sredstva za različite namjene” (Hayek, 1992: 110). Keynesova opaska da je ekonomski stroj dobar, a da financijski sustav ne radi ne znači da ćemo oboje lako riješiti samo drugačijim pravilima igre i boljom regulacijom, za koju ne znamo kako djeluje. Potreban nam je unutarnji uvid, uvid gdje se završava dosadašnja “sudbinska domišljatost ekonomista” (Hayek) i započinje najradikalnija “političko-ekonomska kritika” tržišnog sustava (Marx). Tu je također prostor za promišljanje metastrukture i strukturiranja suvremenoga tržišnog društva. To je intelektualni pothvat koji je J. Bidet naumio ostvariti u svojem djelu *Opća teorija moderne* (Bidet, 2008).

2. Metastruktura tržišnog društva i uloga novca

U XX. stoljeću, u kojemu je filozofija umirala na rate, kako ustvrđuje Peter Sloterdijk u *Kritici ciničnog uma*, za mnoge bi nekakvo političko-ekonomsko tematiziranje tržišnog društva samo još upropastilo bitno promišljanje zamršenih odnosa između teorije i prakse, subjekta i objekta, između svjesnoga i nesvjesnoga... Veliki pogledi na cjelinu i dijalektičke prijelaze između razina apstrakcije čine se nepotrebnom starudijom XVIII. stoljeća. I XIX. stoljeće, kao i doba u kojemu živimo, bezuvjetno je obilježeno teorijskim pripovijestima, koje moraju proizvoditi neposredne i mjerljive učinke. Pragmatizam znanstvenog pogona daleko je ispod kritičkog mišljenja i teorijskog otkrivenja za kojima su težili prosvjetitelji i klasična politička ekonomija.

Druga polovica XX. stoljeća naprosto je izgubila smisao za Marxov teorijski radikalizam ili za političku odgovornost filozofa, o kojoj je razmišljao Popper. U njoj nije bilo mjesta za teorijski holizam, esencijalizam i historicizam, jedva je još imalo smisla proučavati zamršene društvene odnose, lažnu svijest i društvene vizije. Kritike političko-ekonomskih ideologija XIX. i prve polovice XX. stoljeća uvijek su proistjecale iz apstraktnih društvenih struktura, u kojima žive ljudi kao pripadnici klasa, kao nositelji političkih i ekonomskih funkcija, uvijek ih je određivalo nešto izvana i zato su te teorije dolazile do zaključaka da nitko nema jasnu sliku o ukupnoj društvenoj međuovisnosti. Zato je, kao što Marx ustvrđuje, u sustav ugrađena “nužna lažna svijest”, koja je tu upravo zato da bi sustav uopće djelovao, usprkos svojim proturječjima i očekivanom slomu. I upravo u toj prijelomnoj točki leži zamka i prava teorijska ironija. S unutarnje točke gledišta, ideologije – koje se čine kao lažne i djeluju kao lažna svijest, što lako razotkriva tek kritička analiza – zbiljski djeluju kao prave. Kritička analiza dakle valja lažnu svijest dovesti na pravi plan, protumačiti je i promijeniti u istinsku svijest koja je sposobna za teorijske perspektive i emancipacije u težnji za drugačijim svijetom.

Razmišljanje o teoriji političko-ekonomskog razvoja društva koje nam je ponudio Jacques Bidet u svojoj općoj teoriji moderne pokušava spojiti pristupe više srodnih društvenih znanosti, od strukturalističkih i funkcionalističkih do socioevolucionističkih i institucionalističkih, a sociologijski i filozofijski pristup pokušava spojiti u reflektivni projekt materijalističke povijesne geneze moderne. Bidet se pritom upustio u svojevrсну razgradnju teorija, koje su u tradiciji diskurzivnih postupaka odijeljene, sa samo jednom željom – da dosegne obuhvatnu razinu razumijevanja tržišnog društva kao totaliteta. No totalizirajući interdisciplinarni projekt, koji ne želi ništa manje doli skicirati teoriju moderne (društva), u velikoj je mjeri povezan s racionalnom rekonstrukcijom realnih društvenih procesa, a istodobno i s kritičkom teorijskom (auto)refleksijom. Oboje Bideta dovodi do Habermasove “rekonstrukcijske znanosti”.

Teorija moderne, što je drugi izraz za teorijsko promišljanje suvremenoga tržišnog društva, mora otkriti njezino univerzalno posredovanje odgovornosti među pojedincima. Za to je nužno ponovno shvatiti slobodu pojedinaca, koja je uvjet posredničkih struktura organizacije i tržišta. Prva je socijalna interakcija zbiljska komunikacija (neposredna društvena povezanost), premda ljudi zbiljski ne djeluju i svoje pozicije ne reflektiraju neposredno spram drugoga i preko njega, nego pritom upotrebljavaju neformalne i formalne institucionalne medije, koji posreduju njihove odnose. A to su tržište i organizacija, koji su za Bideta odlučujući institucionalni dvojac. Ta metastruktura društva zbiljski je oblik neposrednog komuniciranja i posredovanja, neki arhetip društvenog ugovora, koji sadrži kako (1) decentralizirane odnose između pojedinaca, koji ostaju u području svakidašnje komunikacije i tržišne razmjene, tako i (2) centralizirane sporazume na razini organizacije, koji u hijerarhijskoj strukturi društva uvijek određuju mjesto vlasti i političkoga.

Ishodište svojeg određenja metastrukture Bidet nalazi u Marxovim *Grundrissima* (Bidet, 2008: 26). I to upravo na mjestu koje utvrđuje posredovanje društvenih odnosa preko tržišta (novčana tržišna razmjena) ili pak neposredno preko organizacije rada (proizvodna razmjena rada). Diskurzivna praksa komunikacije-kooperacije, koja vrijedi kao metastruktura modernog društva, započinje dakle teorijskom analizom novca. To u Marxovoj analizi već sadrži “opći značaj rada” kao komunikacijskoga društvenog procesa (apstraktan rad za Marxa je apstrakcija “društvenog rada”) i zadobiva još i dodatno značenje preko razmjenskih odnosa (kao “razmjenska vrijednost”), dakle s kooperativnim sudjelovanjem što ga tržišno posredovanje stvara. Taj ishodišni odnos “društvenog rada” i “razmjenske vrijednosti” zatim se nastavlja na proizvodnu organizaciju, gdje prevladavaju društveni odnosi kao kolektivna proizvodnja (razmjena i odnosi u proizvodnji). Otuda se zatim razvija temelj za metastrukturno konstituiranje države. “Metastrukturni kompleks” jest dakle isprepletenost deklariranih društvenih relacija, eksplicitnoga i implicitnoga

društvenog ugovora, koji sadrži gotovo sve, od centralnoga organizacijskog odnosa do javno-privatnoga i tržišno-kooperativnog odnosa, od asimetrično-simetričnih realnih odnosa do prostora mogućnosti premašivanja svega postojećega (Bidet, 2008: 37). Tu se dakle isprepleću organizacijsko “a priori” i tržišno “a posteriori”, neka izvorna osobna i javna autonomija, individualna i zajednička sloboda, osobna i društvena odgovornost, koje čine temelj društvenosti i ishodište društvenog ugovora u tržišnom društvu.

Pri strukturiranju tržišnog društva Bidet slijedi Marxa, koji u prvi plan postavlja temeljnu determiniranost društvenosti, što je uloga rada. U svojem konkretnom i apstraktnom obliku rad predstavlja ključnu kategoriju društvenog strukturiranja, tek razmjena rada omogućuje komunikaciju i kooperaciju. Komunikacija i kooperacija tako su dio proizvodnje i razmjene roba, najprije preko jednostavnih oblika (R-N-R), a kasnije u proširenom obliku robne proizvodnje (N-R-N'), što završava u robno-novčanom obliku kapitalističkoga načina proizvodnje (KNP). Odnos “roba-vrijednost-novac-kapital” prema Marxu iskazuje kako logički tako i povijesni redoslijed. Što označuje kako metodologijsko uspinjanje od apstraktnoga ka konkretnome tako i sustavni prijelaz s općih tržišno-robnih odnosa k ekonomskom i klasnom ustroju kapitalizma. Taj je ključni sistemski prijelaz Marx naprosto imenovao kao “preobrazbu novca u kapital” (Marx, 1985).

Bideta međutim ne zadovoljava Marxov prijelaz od apstraktnoga ka konkretnome, koji označuje prijelaz s tržišta na kapitalizam, i zato na tome mjestu unosi svoj teorijski ispravak. Ako je to za Marxa prijelomna točka teorijskog obrata, ali ujedno i neuspješnog dijalektičkog prijelaza s tržišta na kapital, Bidet na istome mjestu postavlja svoju ključnu teorijsku preobrazbu ishodišne metastrukture u zbiljsku strukturu tržišnog društva. Bidet nastoji nadmašiti Marxa u prijelomnoj točki njegove teorijske slabosti. No Bidetov teorijski projekt, po mom sudu, nije posve uspio i još uvijek ostaje unutar tegobnog algoritma razvoja tržišnog društva, s kojim se politička ekonomija relativno teško suočava u posljednjih dvjesto godina.

Bidetov je teorijski obrat prvenstveno u tome da svoje kompleksno razumijevanje metastrukture postavi u dijalektičku preobrazbu jednostavne u razvijenu kapitalističku robnu proizvodnju umjesto Marxove ishodišne apstrakcije tržišta. Bidetova je postavka problema dakle šira zbog “bipolarosti i bifacijalnosti metastrukture”, što dopušta “reverzibilne izbore” i “otvorena polja mogućnosti”. Ali popravljjanje Marxa u novoj teoriji kapitalizma (KNP), koja se izvodi na dvjema povezanim razinama društvenih odnosa (tržišta i kapitala), Bidetu ipak nije uspjelo jer ostaje pri sličnom teorijskom diskursu i ide sličnim putovima kao sam Marx. U svojim apstraktnim formulacijama i Bidet i Marx tržište razumiju i tumače kao institucionalnu strukturu. Razlika je među njima u tome što Bidetovo poimanje tržišta kao metastrukture odražava način kompleksne organizacije, komunikacije i koope-

racije, određeno centralno i interindividualno društveno pozicioniranje. Za Bideta je metastruktura “diskurzivna relacija”, kao “ugovorno udruživanje slobodnih i jednakih osoba”, i njihova “izravna komunikacija”, a na razini društva nužno se vezuje uz instituciju tržišta i organizacije, dva polarna oblika društvene ko-operacije i ekonomske ko-ordinacije (Bidet, 2008: 55). Za Bideta je tako tržište samo jedan od elemenata kompleksne metastrukture, posredni element preko kojeg se ostvaruje, dakako na proturječan način, najapstraktnija diskurzivna praksa. Kod Bideta se moderno klasno strukturiranje konstituira upravo u “jedinstvu te metastrukture kao jedinstvu ugovornog i radnog oblika” (Bidet, 2008: 56), ali je upravo bitno da “prvi moment bude pojmljen ne kao tržište, nego kao ‘metastruktura’” (Bidet, 2008: 57). Stoga već tržište, kao drugi stupanj apstrakcije, implicira klasnu dominaciju jer je ona prije toga već upisana u širi metastrukturni okvir nego što je okvir kapitalističke strkture. Kod Marxa, nasuprot tome, tek prijelazi s pojma tržišnog odnosa na komodifikaciju radne snage i kapitalističku akumulaciju određuju klasne odnose, tako da oni nastupaju tek na sljedećem logičkom i povijesnom stupnju apstrakcije/konkretizacije, dakle u razvijenoj robnoj proizvodnji unutar KNP-a.

No u ishodišnoj antinomiji nedostaje nešto bitno, što su i Marx i Bidet očito previdjeli. Marxov je prijelaz “novca u kapital” naime u tome da se tržišni odnosi (“sloboda, jednakost, vlasništvo i Bentham”, kako Marx ustvrđuje u *Kapitalu*) mijenjaju u organizacijsku netržišnu relaciju najamnog rada, prisile i dominacije, koja iz radnikova viška rada izvlači višak vrijednosti kao temeljno određenje kapitala. Marx je cijeli prijelaz tržište-kapitalizam (jednostavna-razvijena robna proizvodnja, KNP) zasnovao i podredio teoriji vrijednosti i teoriji eksploatacije. Teorijski prijelaz s novca na kapital zato je podređen konstrukciji položaja radne snage kao robe, odakle se zatim razvija određenje viška vrijednosti, koje postaje temeljna determinanta kapitala. Moja je teza da je proturječni prijelaz s tržišta na kapital sporan jer se uistinu temelji na pojmu rada i teoriji radne vrijednosti, a ne na novcu i teoriji novca. Tu je riječ o ključnom previđanju uloge novca, koji u teoriji radne vrijednosti nema nikakvu posebnu važnost.

Preobrazba novca u kapital kod Marxa je naime čisto formalna, novac nikada nije ni istinsko ni dovoljno zbiljsko ishodište tog prijelaza, nego označuje puko sredstvo društvene apstrakcije u ishodišnoj točki prijelaza. Novčana vrijednost nastupa kao apstraktna društvena vrijednost, kao funkcija vrijednosti odnosno razmjenski posrednik viška vrijednosti u završnoj prijelomnoj točki kapitalističke robne proizvodnje. “Svakako se novac kao kapital razlikuje od novca kao novca” (Marx, 1985: 148) i prije nego što kapital postane razmjenska vrijednost, mora najprije proisteći iz cirkulacije da bi se u nju potom vratio u svojoj novoj kvantiteti (N-R-N’). Novac kao kapital jest određenje novca, koje znači “višu realizaciju”, nije puka razmjenska vrijednost, nego je višak vrijednosti koji proistječe iz cirkulaci-

je. Pojam kapitala zacijelo proistječe iz razmjenske vrijednosti i razvijene novčane cirkulacije, ali novac postaje kapital upravo u prijelomnoj točki, kad se osamostali nasuprot cirkulaciji i postane dio širega proizvodnog procesa. Novac je prvi pojavni oblik kapitala, ali pravo određenje kapitala nastupa u procesu razmjene na tržištu i u procesu proizvodnje (viška) vrijednosti.

Novac je, u svakom slučaju, način izražavanja razmjenske vrijednosti koji dijalektički prelazi u kapital tako što najprije “uvećava samoga sebe” (N-N’), odnosno tako što posreduje razmjensku vrijednost, gdje se opredmećeni rad ne samo prenosi nego i uvećava. Novac istodobno izražava i novčane odnose u cirkulaciji (jednostavna robna proizvodnja) i razmjenske odnose u proizvodnji (proširena robna proizvodnja), gdje već nastupa radna snaga kao roba (KNP). Tako novac u prvoj iteraciji nastupa kao goli razmjenski posrednik, a u drugoj svoju ulogu samo proširuje te posreduje i u ključnoj razmjeni na tržištu radne snage. No tu njegova uloga kao mjere vrijednosti uključuje novu razmjenu između kapitala i rada. Razmjenska vrijednost sada više nije novčana vrijednost, nego prvenstveno akumulirani rad, i tako dakle novac postaje također kapital. Posrednik više nije cirkulacija, nego proizvodnja. Više nije riječ o ulozi novca u cirkulaciji i tržišnoj razmjeni, nego prvenstveno o radu i organizaciji rada u procesu proizvodnje. Određujući činitelj kapitala više nije novac, nego rad. Ključno postaje prisvajanje viška vrijednosti na temelju privatnog vlasništva i dominacije političke moći unutar kapitalističkog načina proizvodnje.

Jednostranost Marxova tržišno-kapitalističkog modela nije u tome što je previdio neke ishodišne političko-ekonomske institucionalne okvire koji određuju “kapitalistički tržišni prostor” (centralna uloga države, klasne borbe...). Nasuprot Marxu, Bidet ih uvrštava u ishodišne metastrukturalne relacije i u tome vidi svoju inovaciju spram Marxova nasljeđa. No Marxova manjkavost leži drugdje, u previđanju ishodišne uloge i važnosti novca. Bidetova metastruktura bogatije je analitičko oruđe negoli Marxovo razumijevanje jednostavne robne proizvodnje, ali i Bidet pritom podecjenjuje ključnu konceptualizaciju i mjesto novca u društvenoj strukturi. Umjesto novcu on temeljnu pozornost posvećuje institucionalnoj mreži organizacijskih struktura, tržište se proširuje u institucionalnu mrežu različitih oblika hijerarhijske organizacije i raspodjele moći (država, poduzeće, kolektivne organizacije...). Pritom je institucionalni dvojac “novac-financije” ostao posve izvan njegove teorijske konceptualizacije, u kojoj očito ima dvostruku ulogu. To se očituje u previđanju oblika prijelaza između jednostavne i razvijene robne proizvodnje (Marx), odnosno u nekoj prešutnoj pretpostavci prijelaza između metastrukture i zbiljske strukture (Bidet).

Novac i financije, financijski posrednici i porezni sustav zbiljske su političko-ekonomske institucije koje omogućuju opstojanje i razvoj jednostavne i razvijene robne proizvodnje (KNP). Organizacija države i poduzetnička mreža na tržištu ne postoje bez novčanih i financijskih tokova, a tržišne razmjene i razmjenske vrijed-

nosti nema bez novčanih i financijskih institucija. Ni tržište i kooperativni društveni odnosi ni država i građansko društvo ne djeluju bez posredovanja novčanih odnosa i financijskih relacija. Marxovo prevladavanje (“Aufhebung”) Hegela započeto je u njedrima Adama Smitha, ali njegovo nadmašivanje klasične političke ekonomije ostaje unutar poimanja proizvodnje viška vrijednosti (razlikovanje tržište/kapital) i političke filozofije (razlikovanje građansko društvo/država). I jedno i drugo izvan je političke ekonomije novca i financija.

Političko-ekonomsko podrijetlo novca i financija naprosto je bilo slijepa mrlja klasične političke ekonomije; oboje je nekakvo pomoćno i neutralno sredstvo izražavanja i cirkulacije vrijednosti, pa novac nikad nije postao neophodan društveni konstitutivni element robne proizvodnje i kapitalističkog načina proizvodnje. Klasična teorija vrijednosti i cijena posve isključuje ulogu novca ili ga pak proglašava neutralnim sredstvom razmjene. To zapravo znači da ona u biti apstrahira od njega kao konstitutivnog elementa političko-ekonomske analize, a također i od samoga povijesnog oblika tržišnog društva.

U klasičnoj političkoj ekonomiji novac omogućuje izražavanje razmjenskih vrijednosti u obliku cijena, koje time ujedno određuje, ali ne samo kvantitativno, kako su mislili Locke i Hume (kvantitativna teorija novca), nego i kvalitativno, napose s gledišta društvene legitimnosti novca. Novac je temeljna društvena institucija na trima razinama:

- (1) kao politički fenomen novac je konstitutivni element političke moći države i njezina financijskog opstanka;
- (2) kao ekonomski fenomen on je temeljni element koji određuje cijene i ključnu ulogu cjenovnog mehanizma u određivanju tržišne alokacije, raspodjele i selekcije;
- (3) kao kulturni fenomen novac je naposljetku vrednota koja omogućuje socijalno razumijevanje vremena, rizika i upravljanja.

Sve troje pak novac definira u trijadi cijena-vrijednost-vrednota, koja je istodobno politička, ekonomska i vrijednosna cjelina, koja tek omogućuje ekonomsku oplodnju vrijednosti i izražavanje cijena. No te funkcije novac uopće obavlja jer je zbiljski sam vrednota koja određuje ishodišnu društvenu (političku) vezu i međusobnu formalnu (pravnu) i neformalnu (moralnu) obvezu ljudi.

3. Novac i financije kao “metastruktura” tržišnog društva

Vidjeli smo da previđanje političko-ekonomske uloge novca ima dugu povijest. Unatoč svojem teorijskom obratu Bidet je na tome mjestu prihvatio klasični put posredovanja tržišnog društva, pa je zato zanemario ulogu i značenje novca i financija. Pritom međutim želim upozoriti na zanimljivu intelektualnu podudarnost koja

se dogodila u drugoj polovici devedesetih godina prošlog stoljeća, kada je Bidet dovršavao svoj veliki intelektualni projekt suočavanja s općom teorijom moderne. U tom razdoblju svoje je djelo dovršila skupina francuskih društvenih znanstvenika, pod vodstvom M. Agliette i A. Orléana, kao četvorogodišnji projekt istraživanja monetarnih fenomena sa širokoga interdisciplinarnoga gledišta (Aglietta, Orléan, 2004). Njihova je analiza novca pokazala da je fenomenologija novca uistinu jedna od prijelomnih političko-ekonomskih struktura i da je iznimno važna za razumijevanje temeljne strukture tržišnog društva i njegova razvoja. Dobili smo pokušaj interdisciplinarnog rada koji se nastavlja na neke dragocjene tradicije Mengera i Hayeka, a prvenstveno na tekovine suvremene filozofije i psihologije novca od Simmela (1978) do Furnhama i Argylea (1998).

Novac doista iskazuje najkompleksnije društvene odnose i označuje najčišće ekonomsko obličje društvenosti. Suverenost novca kao političke robe omogućuje njegovo ekonomsko djelovanje, pri čemu su njegove ekonomske funkcije djelotvorne samo zato što ima najširu društvenu legitimnost (novac kao vrednota). Novac je ishodišni društveni fenomen, arhetip društvenosti, jer preuzima temeljne društvene funkcije i omogućuje strukturiranost društvenih odnosa. Novac lako postaje kapital jer u ishodištu djeluje kao "socijalni kapital" u Colemanovu značenju društvenosti (povjerenja, socijalnih mreža, samoorganizacije...).

Novac i monetarni sistem ponajprije možemo razumjeti u tehničkom smislu kao proces izdavanja novca i ovladavanja novčanim tokovima sa stajališta bankarskog sustava. To je prvi krug. Drugi krug predstavlja cijeli svijet financija, koji čine nebankarske institucije, tržište kapitala, sustav kreditiranja i zaduživanja poduzeća, države i pojedinaca. Javne financije s poreznim režimom čine treći krug.

Novac i monetarni sistem možemo dalje interpretirati i u političko-ekonomskom smislu. Izdavanje novca u okviru prevladavajućeg centralnobankarskog režima označuje neposrednu svezu bankarskog sustava s političkim uređenjem države. Novac je dakle primarna politička roba jer zahtijeva jamstvo političke vlasti kako glede izdavanja i posredovanja tako i kao jamca vrijednosti u dugom razdoblju. A budući da "nevidljiva ruka tržišta" ne djeluje na monetarnom području, koje je izuzeto iz konkurencijske tržišne strukture, novac postaje i monopolna roba. Zakonski oblik novca zahtijeva da nacionalni ekonomski prostor ima jedini mogući novac, koji država određuje kao razmjensko sredstvo i mjeru vrijednosti na unutarnjem tržištu (kontinentalni pristup), odnosno poseban zakonski režim centralne banke kao privatne institucije od osobite političke važnosti (anglosaksonsko uređenje). To znači da u bankarstvu ne važi uređenje "laissez-faire", nego centralna organizacija. I poseban političko-pravni sporazum glede monopolne uloge novca i centralna organizacija bankarskog sustava svojstva su koja Bidet u svojoj teorijskoj konstrukciji pripisuje metastrukturi tržišnog društva.

Novac dakle u samom ishodištu premašuje samo ekonomski svijet i postaje povezni član ne samo razmjenskih odnosa između različitih roba nego i odnosa među ljudima, kao politička roba. Na tom je odnosu Marx postavio svoju kritiku robno-novčanog fetišizma, koja se temelji na razumijevanju novca i robe kao posrednikā društvenih (proizvodnih) odnosa. No novac u sebi nosi širi identifikacijski gen društvene pripadnosti (nekakav Dawkinsov “mem”) nego što to proistječe iz Marxove kritike. Novac je društveni fenomen jer ljude povezuje i snaži njihovu vezanost uz određeno zajedničko pravilo vrednovanja i cjenovnog usmjerenja (alokacije, distribucije, selekcije). To jednako važi za povijesne odnose starih izoliranih zajednica, o čemu govori ekonomska antropologija, kao i za najsuremenije političko-ekonomsko nadmašivanje tradicionalne nacionalne države, kakvo na primjer nudi sadašnji institucionalni oblik EU-a. Kao što znamo, “euro” je kao novac i zajednička europska valuta postao središnje identifikacijsko sredstvo difuzne europske zajednice. Europski monetarni sistem (u Mundellovu smislu optimalnog valutnog područja) omogućuje nadmašivanje nacionalnih međa i ujedno oblikuje novu društvenu pripadnost (EU).

Suverenost novca politički je čin koji tek omogućuje njegovo ekonomsko posredovanje, pri čemu oboje vodi do njegova društvenog posredovanja jer novcu pridaje osobitu legitimacijsku vrijednost. Novac je ponajprije kulturna, zatim politička i tek na kraju samo ekonomska roba. Novac dakle izražava sve troje, što određuje složenu društvenost te “metastrukture”. Novac nije puki posrednik u trgovinskoj razmjeni, nego se temelji na određenim formalnim i neformalnim pravilima i ugovornim odnosima, on zbiljski izražava određenu društvenu pripadnost pojedinca široj društvenoj zajednici. On postavlja temelje vrijednosnog sustava društva jer je i sam vrijednost, a ujedno i vrednota.

Novac omogućuje autonomiju novčane i ekonomske sfere u odnosu spram drugih društvenih struktura, a ujedno predstavlja najširu političko-ekonomsku legitimaciju pojedinaca i njihovih intersubjektivnih odnosa te označuje sredstvo najširega društvenog identiteta (novac kao nacionalna valuta). Samo novac i njegova akumulacija bogatstva omogućuju da se ekonomski subjekt u tržišnoj razmjeni pojavi kao autonomno biće sposobno da slobodno bira. Novac je način čovjekova subjektiviranja i individualizacije, način prijenosa odgovornosti s društva na pojedinca – a ne obrnuto, kako bismo mogli zaključiti iz klasičnog tumačenja novca kao razmjenskog posrednika.

Riječ je o svojevrsnom zaduživanju društva u odnosu spram pojedinca. Problem novca nije u tome da omogućuje izražavanje cijena (cijena kao novčano izražena vrijednost) i da čak određuje visinu relativnih cijena (kvantitativna teorija novca), kako su zaključivale klasična i suvremena neoklasična ekonomska teorija. Novac zbiljski ne proistječe iz razmjene, nije ekskluzivni povijesni suputnik razvoja trgo-

vine i ne nastaje kao nekakva racionalizacija transakcijskih troškova učinkovitijeg ovladavanja robno-robnom razmjenom (R-R -> R-N-R). To je bilo zbiljsko uporište merkantilističke fetišizacije monetarnog uređenja i kasnijega ekonomističkog tumačenja nastanka i razvoja novca. Bît novca nije razmjena kao jednokratani čin društvene povezanosti ljudi u razmjenskom procesu, nego se očituje kao vremensko razgraničenje obveza i međuovisnosti ljudi koje tek omogućava njihovo sudjelovanje. Nije riječ o robno-novčanom posredovanju (trgovina), nego o zaduživanju (financije).

Novac uistinu proistječe iz dužničke obveze, iz hijerarhijskih društvenih odnosa koji se temelje na svojevrsnom financijskom zaduživanju, jedanput kao međugeneracijski prijenos vrijednosti i vrednota, drugi put kao legitimacijska obveza društva da u odnosima među pojedincima ponudi sredstvo identifikacije. Dug je dakle ishodišno podruštvljenje novca, a financije su ishodište postojanja novca. Povijesno, financijska veza postoji znatno prije svih drugih vrsta ekonomske razmjene, zato dug znači društvenu vezu koja suštinski određuje tko su subjekti i kako su u nekom društvu povezani. Temeljna postavka kolektivnog istraživanja novca, koje su proveli francuski istraživači pod vodstvom Agliette i Orléana, jest upravo pripadnost pojedinca društvenoj zajednici na temelju “izvornog ili iskonskog duga” koji društvena zajednica ima prema pojedincima. Taj je dug “ujedno konstitutivan za biće živih jedinki i za trajnost društva u njegovoj ukupnosti” (Aglietta, Orléan, 2004: 38) i omogućava shvaćanje veze pripadnosti pojedinca određenoj zajednici. To naprosto nazivaju “životnim dugom”. On označuje zaduživanje ljudi u odnosu spram hijerarhije vrednota i vrijednosti koje ih vezuju uz poseban “vertikalni odnos podčinjavanja društvenoj cjelini” (Aglietta, Orléan, 2004: 399). Financijska je veza, prema tome, primarna i konstitutivna za ljudska društva, a novac tek proizlazi iz tog “životnog duga” i njegove vrijednosne (društvene) hijerarhizacije.

Takva vrijednosna povezanost, koja se temelji na nekoj prvotnoj financijskoj obvezi ljudi prema svetome i sekularnome, tek na određenoj razini razvoja poprima različite oblike i funkcije klasičnoga novčanog posredovanja i novčane (financijske) institucionalne strukture. Čini se da definiranje novca preko dužničkih odnosa, duga kao posebnog oblika društvenog zaduživanja na jednoj, ili pak ekonomskog zaduživanja koje posredovanjem razmjene omogućava sadašnju i buduću (odgođenu) potrošnju na drugoj strani, postavlja onaj temelj koji omogućuje mnogo bolje i mnogostranije razumijevanje financijske strukture kao društvenoga, a ne samo ekonomskoga i poslovnog fenomena.

Zasluga je ekonomske antropologije upravo u tome što je otkrila kako se to izvorno zaduživanje društva, koje razumijemo kao način društvene povezanosti, ponajprije povezuje s našim dugom (zaduženošću) prema magijskome i religijskome, a kasnije se prenosi na pravnu vlast i političku moć suverena kao integrirajuće sile (društveni ugovor). Na kraju se oboje razvija u autonoman organizacijski oblik

(centralnoga) bankarskog sustava. Otuda se može objasniti neočekivana veza uloge novca i bankarskog sustava na jednoj te religijskih institucija na drugoj strani. Oboje zahtijeva vjerovanje u vrijednost i vrednote, oboje se temelji na povjerenju, na psihologijskom uvjerenju da su upravo financije i novac *deus ex machina*, ta “nevidljiva ruka” tržišta koju Smith i kasnija ekonomska teorija nikada nisu do kraja razumjeli.

Na kraju, možemo pribjeći tumačenjima koja su više monetaristička, a koja vode do sličnih političko-ekonomskih posljedica. Ako bit novca leži u svojevrsnome društvenom ugovoru, tada pojedinci ovlasti za izdavanje novca neformalno prenose na centraliziranu organizaciju (središnju banku) i time novac vezuju uz formalni institucionalni autoritet. Funkcija bankarskog sustava i središnje banke, u posljednjoj instanci, jest skrb za stabilnu vrijednost novca i cijena te za odgovarajuću količinu novca u optjecaju (likvidnost). No autoritarnost hijerarhijskoga bankarskog sustava (monetarnog režima) u opreci je s disperzijom moći, koja nastaje širokom svaki-dašnjom upotrebom novca među ekonomskim subjektima. Monetarni sistem dakle proistječe iz centralizirane organizacije, personalizira društvenu vrijednost, koju svi priznaju kao autoritativno mjerilo cijena, dok se njegova upotreba međutim temelji na visokom stupnju decentralizacije, koji je svojstven autonomiji, slobodi i individualnim izborima potrošača kao potencijalnih klijenata u tržišnom društvu.

Monetarni sistem i uloga novca jesu dakle temelj povezanosti i jednakosti u društvenoj zajednici. Svojim vrijednosnim oblikom novac tvori društvenu cjelovitost koja se iskazuje preko autoritativne vrijednosti novca. Svi smo podređeni toj vrijednosti, ali je ujedno u jedinici novca moć posve raspršena i depersonalizirana. Autoritativnost monetarnog sistema konstitutivni je element društvenog ugovora, koji je usko vezan uz političko-ekonomski centralizam odlučivanja, dok su pak izbori i upotreba novca prostor privatnih i slobodnih odluka. Pritom je također važna autonomna procjena rizika u svakom pojedinom slučaju i uzimanje u obzir vremenskih preferencija. Novac homogenizira društvo i istodobno ga diferencira s obzirom na različite raspodjele novčanog bogatstva. Mehanizam tog posredovanja jest društveni proces zaduživanja i političko-ekonomska uloga duga kao načina svojevrsne društvene povezanosti. Nije riječ o jednostavnom ekonomskom dugu, nego o društvenom dugu, koji se temelji na pravu i političkom ustrojstvu za zaštitu ishodišne društvenosti. Samo takvo zaduživanje potom omogućuje ekonomski dug, gdje se zadužujemo radi prevladavanja ograničene potrošnje, radi dobivanja vremena za prevladavanje rizika i za same investicije, koje nam omogućuju poduzetnički rast i gospodarski razvoj. Novac i financije, kreditni sustav i zaduživanje tako su temelj i društvenog konstituiranja i racionalnoga ekonomskog razvoja.

S toga je gledišta novac (1) određujući činitelj društvenog položaja pojedinaca, (2) usmjerivač strukturiranja i diferenciranja društvenih skupina i (3) predstavnik

cjelovite hijerarhičnosti društva. Novac nije i ne može biti puko tehničko ekonomsko sredstvo, a još manje dokaz nekakve tržišne ekonomske autonomije koja nije vezana uz društvene strukture. On je uistinu sredstvo i način oblikovanja hijerarhijskih društvenih odnosa i označuje sustav raspodjele političko-ekonomske moći. Novac nije autonomna ekonomska institucija po sebi, nego prvenstveno društveni odnos, bazična struktura društvenosti, i u tom ga širem značenju doista možemo uvrstiti u Bidetovu teorijsku sliku “metastrukture”.

4. Strukturna kriza suvremenoga financijskog kapitalizma

O fenomenologiji sadašnje krize imamo nakon godinu dana brojne analize, od uglednih svjetskih institucija (MMF, Svjetska banka, OECD) do pojedinih intelektualnih skupina i istraživača. Želio bih u kratkom pregledu izložiti naglaske koji su važni za razumijevanje uloge i značenja novca, a koje sam razvio u prethodnim odjeljcima. Nema nikakve dvojbe da je riječ o globalnoj, sistemskoj, političko-ekonomskoj, socijalnoj i moralnoj krizi, koja je usporediva s Velikom recesijom tridesetih godina. Razumijevanje financijske krize, koja je nastala u SAD-u, zahtijeva smisljeno povezivanje i procjenu raznovrsnih međusobno povezanih procesa, među kojima ističem samo neke:

- globalizacija kao oblik širenja tržišta i investicijskih mogućnosti
- brz rast svjetske trgovine i ulazak na scenu poluperiferijskih država (skupina BRIK)
- globalna neravnoteža platnih bilanci (deficit SAD-a, suficit Kine)
- financijalizacija kao oblik prevladavajuće uloge financija
- preusmjeravanje komercijalnih banaka u investicijsko bankarstvo
- niska cijena novca i ekspanzivna monetarna politika
- financijska inovativnost i rješavanje problema rizika ulančavanjem dugova
- nastanak hipotekarnoga i financijskog “balona” u SAD-u
- psihologijsko zanemarivanje rizika i kriza upravljanja bankama
- slab i nedostatan nadzor nad nebankarskim financijskim institucijama.

Kriza je započela u SAD-u kao rezultat sloma prenapuhanog tržišta nekretnina (hipotekarni “balon” ili “mjehur”), prenijela se na financijska tržišta, a zatim na financijski nebankarski sektor i među tradicionalne banke. Otuda se u obliku potpunog pada zajmova (bankarski financijski grč) proširila i na poduzeća i uzrokovala porast nezaposlenosti. Širila se iz SAD-a u Europu i druge dijelove svijeta, iz financijskog sektora u realni sektor, iz središta svjetskog kapitalizma na njegovu poluperiferiju i periferiju. Snagu ishodišnog balona tržišta nekretnina relativno je jednostavno objasniti. Velik je dio stanovništva zbog niskih kamatnih stopa i glo-

balne poslovne konjunktore kupovao nekretnine na kredit, između posloprimaca i poslodavaca izgradio se institucionalni štit posrednika koji su u tome našli svoj udio poslovnih aktivnosti, odnosno način preraspodjele rizika. Tako smo dobili institucionalnu mrežu financijskih posrednika (banke, hipotekarni posrednici, financijske povjerilačke tvrtke, posebni upravljači za potraživanja, agencije za ocjenjivanje boniteta i rangiranje, poslovna osiguravajuća društva...) i nove derivativne financijske instrumente: hipotekarne obveznice, vrijednosni papiri s dodatnim jamstvom (CDO – Collateralized Debt Obligations), vrijednosni papiri za preuzimanje rizika putem *swap*-transakcija (CDS – Credit Default Swaps), vrijednosni papiri osigurani imovinom (ABS – Asset-Backed Securities)...

Sve je to povećalo financijsku infrastrukturu, uvećalo vrijednost nekretnina i povećalo netransparentnost ukupnog poslovanja. Čitav financijski inženjering zasnovan na piramidi tih financijskih instrumenata podsjeća na lance sreće koji obično puknu kad jedna karika u njima ne može izvršiti svoju obvezu, što onda odmah ugrozi likvidnost sljedećeg lanca, pa se tada shema raspada, piramida se ruši i taj “kasino-kapitalizam” pada u bezizlaznu krizu. U tim se mrežama uistinu posve izgubila mogućnost praćenja toka financijskih sredstava od neto štediša (onih koji kreditiraju) do neto potrošača (onih koji dobivaju kredite).

Derivatívni financijski instrumenti donosili su velike prihode, ali su ujedno kumulirali rizike. Prije svega u globalni su vrtlog usisavali sve više igrača i svi su nekako znali da će se ta piramidalna financijska struktura (Ponzijska shema) nekako srušiti. Tako su stvoreni i nekretninski i financijski baloni, kada su cijene nekretnina počele padati i kupci kuća ih nisu mogli otplaćivati. Svi su iznenada htjeli prodati nekorisne financijske instrumente, za koje više nitko nije znao koliko su rizični, pa ih nitko nije želio kupiti. Budući da su banke i nebankarske financijske institucije na jednoj strani (aktiva) imale nelikvidne vrijednosne papire, dok su na drugoj strani (pasiva) počele isplaćivati depozite i vrijednosne papire, morale su dodatnim zaduživanjem čuvati likvidnost. Ali ni banke ni druge nebankarske institucije više nisu željele međusobno posuđivati (međubankarsko i financijsko tržište) jer više nisu znale procijeniti rizike u odnosima zaoštrene nelikvidnosti. Neke velike i ugledne investicijske banke počele su propadati i slijedio je djelomičan slom ukupnoga bankarskog sustava. Spriječila ga je samo koordinirana akcija centralnih banaka i država, koje su preuzele ulogu posljednjeg vjerovnika i posrednika likvidnosti. Budući da banke više ne obavljaju svoje funkcije kreditiranja, nastaje kreditni grč koji se prenosi dolje do poduzeća. Tu su poteškoće dvojne. S jedne se strane smanjuje tržišna potražnja, a s druge poduzeća svoje poslovne poteškoće ne mogu rješavati dodatnim zaduživanjem. Budući da bankarskih kredita nema, slom realnog sektora postaje neizbježan, što opet vodi u nov krug povećanih rizika u bankama jer se povećava udio njihovih loših ulaganja u propala poduzeća. Pad poslovne djelatnosti ujedno otvara širok val

otpuštanja, nezaposlenosti i socijalne ugroženosti širokih slojeva stanovništva, što utječe na slabiju kupovnu moć i smanjenje potrošnje te *vice versa*.

Freska je sadašnje Velike recesije (2009-2011...) dakle slikovita i posvuda djeluje na sličan način. Stoga globalnu financijsku i ekonomsku krizu moramo smatrati velikom sistemskom pogreškom, a ne samo nekakvom cikličnom neravnotežom ili samo posljedicom niza pogrešnih odluka bankara, poslodavaca i političara. Samo u sklopu produbljene teorijske analize možemo doći do zaključaka o tome kako promijeniti svjetski financijski sustav da bismo došli do drugačijeg održivoga tipa suvremenog kapitalizma.

U sučeljavanju s krizom vlade su posvuda djelovale relativno povezano i cjelovito. Najprije su rješavale krizu likvidnosti dokapitalizacijom banaka, otkupom loših kredita i jamstvima za depozite i nove kredite. Zatim je slijedio paket fiskalnih poticaja i drugih socijalnih mjera za oživljavanje gospodarstva i rješavanje socijalnih odnosa. Na trećem su se mjestu našle strukturne reforme (zdravstvo, javna uprava, tehnologijski razvoj...), koje moraju pokrenuti racionalizaciju sadašnje države blagostanja i potaknuti društveni razvoj. Na četvrtom su mjestu nove mjere za globalnu, regionalnu i nacionalnu preobrazbu u smislu održivog razvoja. Temeljno pitanje budućnosti jest kako kombinirati ekonomski rast sa socijalnom inkluzivnošću i odgovornošću za okoliš (održivi razvoj).

No zašto je sadašnja financijska kriza (kao dužnička, bankarska, valutna kriza) tako brzo prekoračila granice ekonomske i socijalne krize, zašto je poprimila tako sudbinski prizvuk globalne, strukturne, vrijednosne i dugoročne krize, što Veliku recesiju 2009. godine čini usporedivom s Velikom depresijom 1929. godine? Po mom sudu, za nastanak i razvoj sadašnje krize ključne su tri neravnoteže:

- makroekonomska neravnoteža u međunarodnoj trgovini temelji se na pozitivnoj platnoj bilanci Kine, Japana, Njemačke i arapskih izvoznica nafte na jednoj te negativnom saldu SAD-a, Velike Britanije, Španjolske i drugih zemalja uvoznica na drugoj strani;
- novčana neravnoteža proistječe iz novčane ekspanzije, jer financijske tržišne inovacije omogućuju nevjerojatan rast kreditnog financiranja, a financijsko ovladavanje rizicima pak vodi ubrzanom financiranju razvoja i spekulacijskom stjecanju imovine i preraspodjele bogatstva;
- financijska neravnoteža vodi asimetričnoj “financijalizaciji” sadašnjeg društva, gdje financijski sektor (tržišta, posrednici, kreditni odnosi) i financijski tokovi postaju prevladavajući oblik i značajka društvenog djelovanja (Beck govori o “društvu rizika”).

Ključni faktor prve neravnoteže jest veća štednja izvoznica i visoka zaduženost pretežnih uvoznica robe i kapitala. SAD je najveći svjetski dužnik, a nekontrolira-

no zaduživanje postaje prevladavajući oblik financiranja razvoja i blagostanja u središtu svjetskog kapitalizma. Drugo područje dokazuje da je ovladavanje rizicima postalo unosan posao i da mu pripada široka mreža financijskih instrumenata i institucija. U pozadini su tog procesa odluke novčanih i financijskih menadžera da se ponajprije skrbe o većoj likvidnosti gospodarstva i prekomjernom financijskom zaduživanju, premda znaju da su njihovi financijski instrumenti postali, kako je slikovito ustvrdio Warren Buffet, “financijsko oružje za masovno uništenje”. Treća neravnoteža pokazuje da financije postaju “način života” suvremenog kapitalizma (Erturk, ed., 2008), koji je započeo već u okviru poratne socijalne države (mirovinški fondovi i ulaganje u dionice), nastavlja se razvojem poduzetničkog financiranja (investicijsko bankarstvo, kreditiranje rasta) i završava ubrzanim financiranjem blagostanja stanovništva (nekretnine).

Sve troje pokazuje da se sadašnja kriza kapitalizma ne temelji samo na makroekonomskim nerazmjerima i njihovoj monetizaciji, nego na prevladavajućoj strukturi financijske ekonomije i njezinih instrumenata, koji su postali prevladavajući oblik sadašnjega gospodarstva i poslovnog odlučivanja. Ako su dakle novac i financije prevladavajući oblik sadašnjeg gospodarstva, tada se za suvremeno tržišno društvo može ustvrditi da je poprimilo obličje financijskog kapitalizma. Priča nije nova. Veblen je još 1904. uveo razgraničenje između novčane ekonomije, s prevladavajućim tržištem roba i usluga, i financijske ekonomije, s prevladavajućim oblikom kreditnih odnosa i zaduživanja (Veblen, 1958). Hilferding tvrdi slično kad koncentraciju i centralizaciju bankarskoga i industrijskog kapitala povezuje s “novom fazom financijskog kapitalizma”. Kasnije, moć i ulogu financijske ekonomije u razvoju kapitalizma naglašava Keynes (prevladavanje špekulativnosti nad poduzetništvom), a također i Schumpeter (inovativnost na financijskom području). Minsky sve skupa povezuje u neku dugoročnu cikličnost utjecaja financijskog kapitala. Velika depresija označuje kraj ranijeg oblika financijskog kapitalizma, nakon čega u pedesetim i šezdesetim godinama slijedi neki kejnzijanski “paternalistički kapitalizam”, s relativno manjom ulogom financijskog kapitala, a posljednjih je trideset godina opet prevladao financijski kapital u izrazito tržišnim okvirima, što je Minsky opisao kao “novčani menadžerski kapitalizam” (Minsky, 1996). Prevlast financijskih institucija i financijske poslovne logike Susan Strange je na kraju proglasila globalnim “kasino-kapitalizmom”, koji kombinira pet prevladavajućih trendova: inovacije na financijskim tržištima, povećanje uloge tržišne ekonomije na netržišnim područjima, globalni razvoj investicijskog bankarstva, povećanje samoregulacijske uloge banaka i uspon azijskih država kao novih igrača svjetskoga gospodarstva (Strange, 1997).

Lako je pronaći zajednički nazivnik u stupnjevanju tih ekonomskih određenja. Financijske institucije, financijski instrumenti i tržišta postali su prevladava-

jući oblik strukturiranja suvremenog kapitalizma, financijski i novčani menadžeri preuzeli su nadzor nad “industrijskim kapitalom”, a rizik, poslovna manipulacija i nestabilnost postali su temeljna značajka djelovanja globalnoga kapitalističkog sistema. Već je Keynes – u prijelomnoj točki financijskog kapitalizma, koju karakterizira zamka likvidnosti, kada se investitori odlučuju između financijskih i realnih ulaganja – zaključio da odlučivanje ekonomskih subjekata nije ni predvidljivo, a još manje racionalno. U uvjetima nesigurnosti nitko ne zna i ne može ocijeniti kakvi su rizici i budući efekti sadašnjih financijskih odluka, a budući da su financijska tržišta uistinu inherentno nestabilna, umjesto “automatskih stabilizatora” u uvjetima monetarnog viška likvidnosti i globalne trgovine djelatnim postaju “automatski destabilizatori”, kako kritički bilježi Stiglitz (2003).

Očito je da je sadašnja kriza rezultat mnogo sistemskih te dubljih političko-ekonomskih odnosa, koji osim ekonomskih i poslovnih uključuju i politička, ideologijska te vrijednosna opredjeljenja i interese. Financijska arhitektura suvremenog društva postala je temelj nove tehnologije moći, povezane mreže financijskih, poslovnih, političkih, a također i strukovnih elita, u koje uključujemo i akademske ekonomiste i financijske stručnjake, što je determiniralo proturječno djelovanje cijeloga kapitalističkog sistema. Akerlof i Shiller pokazali su da se većina odluka u okviru prevladavajućeg financijskog kapitalizma (ne samo u razdoblju cikličnog oblikovanja visokih cijena kao posebnih “inflacijskih balona”) temelji na emocionalnim, a ne na racionalnim odlukama. Tako je stari Keynesov “animalni nagon” iz tridesetih godina postao prevladavajućom značajkom i moćnim objašnjenjem impulzivnog odlučivanja suvremenoga financijskog kapitalizma (Akerlof, Shiller, 2009).

Psihologijska teorija novca, sa svojim simbolizmom, to je povezala s nesvjesnom i nepredvidljivom percepcijom o novcu, dok je suvremena bihevioralna financijska teorija, s kombinacijom preferencija, procjenom vrijednosti i utjecajem naših vrednota pokazala kako je to presudno za pristrano odlučivanje financijskih investitora. Odlučivanje u uvjetima rizika i nesigurnosti, kognitivnih varki i emocionalnih slabosti temelji se na ograničenoj racionalnosti, potpuno subjektivnim interesima i podređivanju samokontrole osjećajnim reakcijama, što su u pokusnim uvjetima laboratorijskih eksperimenata kao alata u empirijskim analizama dokazali nobelovac Kahneman i Tversky (Kahneman, Tversky, 2000).

U pozadini odlučivanja često stoji izbor po kriteriju “negativne selekcije”, pri čemu prevladavaju rizičnije nad manje rizičnim odlukama, a slabiji proizvodi zamjenjuju one bolje. Riječ je o svojevrsnom širenju “Grashamova zakona” glede lažnog novca (obično na tome mjestu govorimo o “lošem novcu”), koji često u tržišnoj igri i u iracionalnim odlukama zamjenjuje dobar novac. Loš novac nije samo valuta, nego može postati novac kao kreditni novac, lažni novac u suvremenom smislu

postaje kvazinovac u obliku financijskih derivata u financijskim lancima i piramidama. Danas znamo da je lažni novac prevladao u ključnim momentima sadašnje financijske krize. Prevlast financijske logike u običnom ponašanju ljudi, poslovne procjene i izbori vode do fenomena “moralnog hazarda”, gdje ekonomski subjekti ne preuzimaju sve negativne posljedice svojeg odlučivanja, nego rizik prenose na druge i time povećavaju rizičnost sistema kao cjeline (tragedija zajedništva). Na svim se razinama dakle koncentrira i akumulira veći rizik, što je prihvatljivo s gledišta privatne učinkovitosti, a neprihvatljivo na razini društva kao cjeline.

Moralni hazard otvara posljednje značajno pitanje financijskog kapitalizma i sadašnje krize. Gdje je granica do koje tržišta i financijske institucije još djeluju slobodno i neregulirano s gledišta društvene prihvatljivosti i privatne učinkovitosti? Pokazao sam da slobodno tržište i ograničena racionalnost ekonomskih subjekata, prije svega prevladavajuća financijalizacija tržišnog društva, povećavaju rizik i nesigurnost. To pak vodi permanentnoj nestabilnosti tržišnog sustava i njegovu sve više cikličnom razvoju (produbljivanje dugoročnih ciklusa). Povijesna interferencija tih ciklusa povremeno završava u velikim globalnim strukturnim krizama, kao što su Velika depresija 1929-1933. ili pak Velika recesija osamdeset godina kasnije. Ako tržišta djeluju ciklički i pogoršavaju nejednakosti, tada postoje samo dvije mogućnosti izravnavanja, automatsko uravnoteživanje ili pak regulacija.

Prvi pristup zagovara stara liberalna ideologija tržišta “nevidljive ruke” i suvremeni neoliberalizam u okviru “vašingtonskog konsenzusa”. Drugi pripada kejnziyanizmu i uvjerenju u nužnu regulativnu ulogu države u tržišnom sustavu. Je li tu također riječ o dvjema posve različitim strukturama (tržište-država) i dvama razgraničenim koordinacijskim mehanizmima (tržišna konkurencija-planiranje) ili pak o tome da se jedan institucionalni oblik uključuje u onaj drugi, sa skrivenim unutarnjim spajanjem jednoga i drugoga?

Polanyi je u svojoj *Velikoj preobrazbi* upozorio da kapitalizam kao razvijeni tržišni sustav varira između dvaju ekstremnih razdoblja s niskim stupnjem regulacije (ekonomska regulacija tržišnog društva) ili pak s visokom regulacijom, posebno na području tržišta nekretnina, rada i novca (financija). Uistinu je nevjerojatno uvjerljivo pokazao kako tržište ne možemo razumjeti bez državnog intervencionizma i da je zato viktorijanski eksperiment s gospodarstvom *laissez-faire* i minimalnom ulogom države doista posebnost engleske ekonomske povijesti, a ne opći društveno-evolucijski proces. To je posve oprečno Hayekovoj tezi i ekonomskoj ideologiji suvremenog neoliberalizma. Jedna od najznamenitijih političko-ekonomskih izjava u XX. stoljeću zaslužuje našu pozornost. Polanyieva teza da je “*laissez-faire* bio planiran, a planiranje nije” (Polanyi, 1957: 141) vodi do spoznaje da slobodna tržišta nisu samo politička, pravna i ideologijska konstrukcija političkih vlasti i da globalizacija tržišta (geografsko horizontalno širenje i vertikalna financijalizacija)

znači uvijek veću centralizaciju i produblјivanje države. Dakako, ne u nacionalnim okvirima, nego kao način globalne političke koordinacije (G-8 -> G-20).

U podrobnoj analizi političko-ekonomskih odnosa nastanka i razvoja tržišnog društva Hirschman je pokazao kako političko-ekonomsko objašnjenje utjecaja trgovine na mir i industrijskog rasta na slobodu nije preživjelo ni Francusku revoluciju i napoleonovske ratove, dok su međutim proizvodnja i kontrola novca (centralni bankarski sustav) preživjele i na neočekivan način čak pridonijele stabilizaciji strasti i interesa (Hirschman, 1992). U staroj britanskoj političkoj povijesti politički inženjering slobodnog tržišta XIX. stoljeća započeo je zakonima o žitu (1815), socijalnom reformom (1834) i nizom restriktivnih zakona o bankama (1820-1861). Očita konsolidacija slobodnog tržišta i njegove nesigurnosti zahtijeva određenu političku stabilnost, nadzor nad novcem i socijalnu sigurnost, koje osigurava država sa svojim kompleksnim institucijama. Do tog mjesta priča nije ni nova ni nepoznata i dosad ju je također obnovio Gray u svojoj oštroj kritici utopističkih iluzija globalnog kapitalizma (Gray, 1998). Ni tržišna ni financijska globalizacija nisu rezultat "prirodnih" ekonomskih procesa, nego političke moći i političko-pravnih izbora. A sve se to danas nastavlja velikom raspravom o rješavanju Velike recesije globalnom reformom međunarodnoga monetarnog režima (simbolički govorimo o Bretton Woodsu II) i novim oblicima regulacije bankarstva i kontrole svjetskih financija, na što upozorava poznato Larosiereovo izvješće (Larosiere Report, 2009) i drugi dokumenti UN-a i G-20.

Kapitalizam se posljednjih dvadeset godina temeljio na interakciji nereguliranih tržišta i skrivene političke moći. Kejnzijski liberalizam zahtijevao je veoma moćan državni intervencionizam radi uspostavljanja socijalne države i anticiklične politike poticanja rasta, a neoliberalizam, koji je slovio kao njegov ideologijski i politički kontrapunkt, beskompromisno se odlučio za interventne mjere države (centralna banka, proračunske intervencije i klasično podržavljenje) da bi sam kapitalistički sistem mogao funkcionirati i preživjeti.

Mnogi su posljednjih godina govorili o "novoj ekonomiji" informacijskog društva koja bi se temeljila na društvu znanja. Ali to je bio uglavnom intelektualni trik. Virtualni rast financijskog bogatstva mi smo ekonomisti pritom potkreplјivali rastom intelektualnog kapitala društva. Definicija intelektualnog kapitala bila je pritom posve financijska. Označuje razliku između tržišne i knjigovodstvene vrijednosti poduzeća, tako da smo dobili nekakvo pokriće za izniman porast financijskog balona u posljednjih petnaest godina. Nije dakle riječ o "inflacijskom" povećanju cijena i špekulativnosti na financijskim tržištima, nego o rastu intelektualnog kapitala, koji zacijelo ne možemo neposredno izmjeriti kao proizvodni faktor, odnosno dio zajedničke faktorske produktivnosti. To je jedan od najperverznijih efekata suvremene financijalizacije tržišnog društva, koji razotkriva svu problematičnost

ekonomske ideologije prevladavanja financijskih mjera u okvirima intelektualnog kapitala kao najviše razine razvoja radne snage. Velika recesija znači, prema tome, i radikalno smanjenje “nematerijalnih vrijednosti” znanja, odnosno slom ekonomske ideologije “društva znanja”.

U posljednjih deset godina doživjeli smo neočekivan “učinak istiskivanja”, kada je financijska ekonomija sve više ograničavala razvoj realne ekonomije. Ukupna akumulacija bogatstva u obliku financijskog kapitala samo je virtualna i nije rezultat realnog povećanja produktivnosti i tržišne kapitalizacije zbiljskih proizvodnih i tržišnih sposobnosti poduzeća. Svojevrsni oblik te “holandske bolesti” uzrokuje da financijske institucije i banke postaju najveće i najmoćnije poslovne jedinice globalne ekonomije. Odjednom su postale prevelike da bi propale (“too big to fail”), ali ujedno pretjerano goleme da bi se njihovi problemi uopće mogli rješavati (“too large to be rescued”) kad dospiju u teškoće. Kao što upozorava Krugman, banke, financijske institucije i derivativni financijski instrumenti, sa svojim lancem evaluacija umjesto virtualnog smanjenja rizika, sa svojom decentralizacijom i disperzijom, uistinu su povećali rizike i nesigurnost globalnog kapitalizma (Krugman, 2009). Osim toga financije u današnjim fiskalnim režimima važe kao relativno javno dobro, a financijski se tokovi ne oporezuju. Zato je financijsko ulančavanje ujedno dobar primjer izbjegavanja plaćanja poreza, pa fiskalno breme moraju podnositi drugi proizvodni faktori (posebno rad).

Važne promjene financijskog kapitalizma zamjećujemo i u okviru ekonomskih politika. Pretežni utjecaj monetarne politike, koji je bio smislen u antiinflacijskim razdobljima, samo se još produbio u razdoblju financijske ekspanzije. Najveće poticaje za dinamiziranje gospodarskog rasta pružaju središnje banke, koje finansijsku ekspanziju podupiru niskim bazičnim kamatnim stopama i visokom likvidnošću. Budući da se zaposlenici bogate na financijskom tržištu i tržištu nekretnina te da zaduživanje postaje modom i prividno-virtualno manje rizičnim, nema nikakve potrebe za povećanjem nadnica i plaća. Prosječna potrošnja stoga ne proistječe iz povećanja realnih nadnica i plaća zaposlenih u razmjenskom i nerazmjenskom sektoru, nego iz fiktivnog rasta imovine na financijskim tržištima i tržištima nekretnina. Sve to dokazuje da financijski kapitalizam preko odnosa raspodjele zadire i u socijalnu strukturu tržišnog društva te u klasne odnose između kapitala i rada. Zato sadašnju krizu možemo vidjeti i kao klasično zaoštavanje klasnih borbi i gotovo zaboravljenu ikonografiju sukoba između kapitala i rada (sindikalni zahtjevi glede plaća i nadnica...).

Neoliberalizam se s toga gledišta otkriva ne tek kao politička filozofija i “kutija s alatima” (J. Robinson) ekonomskih politika, strategija privatizacije i deregulacije, nego je doista riječ o novoj tehnologiji političkog strukturiranja i preraspodjele moći. I tu se, eto, vraćamo na početak. Bidet razumije liberalizam kao političko-eko-

nomski i širi društveni nauk, koji se embrionalno razvija unutar metastrukture da bi prerastao u strukturni poredak tržišnog društva, koji je danas u očiglednoj strukturnoj i globalnoj krizi. No pravi značaj te financijske, ekonomske i društvene krize pokazuje se, prema Bidetu, kao svojevrsno “pomanjkanje strukturnog realizma” (Bidet, 2008: 224), kada nam on na kraju još jednom prikazuje zamršen labirint prijelaza iz metastrukture u strukture, pozivajući se pritom na Coasea, Williamsona i Rawlsa. Sadašnje društveno stanje više od ičega dokazuje da problem razumijevanja društvenog ugovora nije samo formalni pravni oblik bez tržišnog posredovanja (Coase) ili pojam pravičnosti bez zbiljskog oblika društva (Rawls), nego da upravo novčani i financijski odnosi određuju kako ishodišne (meta)društvene strukture tako i fenomenologiju sadašnje financijske krize.

5. Zaključno razmišljanje

Bidetov pokušaj misaone rekonstrukcije moderne opće teorije društva veličanstven je projekt koji je prije svega u prvi plan postavio intelektualni diskurs, čime se veoma približio svojim velikim pretečama, napose Marxu, na kojega se najčešće referira. Koliko je uspješno pokušao predstaviti opću teoriju konstitucije tržišnog društva ovisi naimo upravo o suočavanju s intelektualnom povijesću političke ekonomije tržišnog društva. Sa Smithovom parabolom izdvajanja političke ekonomije kao općega određujućeg činitelja, s Marxovom filozofijom društva kao sustava posredovanja robnih i klasnih društvenih odnosa, pa sve do Rawlsa, koji se vraća na staro ishodište vrednota i napušta politički kontekst razumijevanja interesa i strasti pojedinaca u sklopu širih društvenih zajednica.

U ovome kratkom pregledu želio sam upozoriti na često previđano razumijevanje tržišnog društva s gledišta novčanih odnosa i financijske ekonomije. Ekonomska je antropologija već otkrila da se u novcu skriva dio iracionalnih primitivnih socioloških struktura, kako bi rekao nedavno preminuli C. L. Strauss, nešto mitologijsko, što je s gledišta racionalnog diskursa moderne naprosto neuhvatljivo, “divlja misao”. Suvremene su teorije novca, nasuprot tome, dokazivale središnje značenje novca, financija i financijskog kapitalizma, ali su sve to skupa prvenstveno razumjele kao tehničko i neutralno sredstvo tržišne razmjene i platnog prometa (monetarizam, klasična teorija novca). S klasičnom političkom ekonomijom od Smitha do Marxove kritike, a također i u austrijskoj i neoaustrijskoj ekonomskoj školi te kod plejade suvremenih institucionalista pojavio se ključni fenomen financijske ekonomije kao središnje točke razvoja, strukturiranja i tranzicije tržišnog društva. Financijski je kapitalizam željeni oblik suvremenog kapitalizma, koji je najbolje oruđe širenja i produbljivanja tržišne ekonomije, spaja tržište i državu, ekonomiju i politiku, te je zato sublimacija njegovih ekonomsko-tehničkih, političko-ekonomskih i ideoloških proturječja.

Na putu svoje teorijske rekonstrukcije Bidet je ostao zatočenikom nefinancijske intelektualne baštine, iz koje gradi svoj teorijski sustav. U tome je ostao zatočenikom – usprkos izvrsnim parabolama i izvodima, koje ovdje nisam potanko razmatrao – zablude, koja ima stare korijene i gotovo žalosna pojednostavnjenja, koja nalazimo i kod samih vrhova društvenoznanstvenog mišljenja. S tog je gledišta gotovo neugodno vidjeti i Keynesa, koji je sredinom tridesetih godina ponovio staro naivno uvjerenje političke ekonomije XIX. stoljeća da mogućnost stjecanja novca i osobitog blagostanja lako osigurava ljude pred kušnjama neobuzdane žudnje za vlašću i drugim oblicima samoisticanja. “Bolje je da čovjek tiranizira svoj bankovni račun, nego da to čini svojim zemljacima ... jer mijenjanje čovjekove prirode ne smije postati nadzor nad prirodom i upravljanje njome” (Keynes, 2006: 379).

Htio sam se suprotstaviti kako ideji novca kao nedužnog sredstva koje ljude odvraća od društvenih antagonizama i moći tako i relativno potpunoj amneziji suvremene ekonomske teorije i političke filozofije glede društvene uloge i značenja novca i financija u suvremenom financijskom kapitalizmu. Mi smo ekonomisti novac najradije neutralizirali, i time ga previdjeli. Zbiljski je pak upravo uloga novca i financija proturječno sredstvo dokazivanja društvenosti u tržišnoj ekonomiji, ključna strukturna veza ekonomije i politike, interesa i strasti. Novac nam omogućuje instrumentalno shvaćanje suvremenog društva (financijskog kapitalizma), koje je uistinu u središtu strukturiranja tržišnog društva.

Novac predstavlja tipičnu metastrukturu u Bidetovu značenju i postaje sudbonosan za prijelaz iz metastrukture u strukturiranost modernog društva. Njegova najšira društvena pretpostavka, ishodišni sporazum među ljudima, upravo je pojam međugeneracijskoga, kolektivnoga i individualnog zaduživanja, kako društva spram pojedinaca tako i pojedinaca međusobno te u njihovu odnosu prema sebi samima. Ta autoreferentnost novca i financija, na koju s nešto drugačijeg stajališta upozorava Orléan, moćan je dokaz ishodišne metastrukturne pozicije pojedinca i društva, kolektiva i države, na što Bidet nije posebno upozorio, odnosno čemu je poklonio apsolutno premalo pozornosti.

Moj je naum teorijski skroman i samoograničen. Želio sam upozoriti na određenu značajku duhovne povijesti tržišnog društva koju bismo morali temeljito obnoviti, i to kako kritičari tako i zagovornici Bidetove teorijske (re)konstrukcije moderne. Time ne tvrdim da je moguće sve tajne otkriti u novcu i u njemu naći Arhimedovu točku tržišnog društva, sva proturječja i razvojne sposobnosti suvremenoga (financijskog) kapitalizma.

No najviše što je moguće očekivati od tako temeljitih i ambicioznih suočavanja s općom teorijom društva, kakvo je pokušao Bidet, nije traganje za konačnim odgovorima i isticanje ambicije da se riješe svi dosadašnji teorijski problemi i anomalije.

Prije svega valja nam podići razinu rasprave tako što ćemo pokazati kako na drugačiji način prispijeti do novih teorijskih poimanja. Čini se da su novac i financije jedan od tih skrivenih putova znanstvene spoznaje budućnosti.

LITERATURA

- Aglietta, M., Orléan, A. (ur.), 2004: *Novac i suverenitet*, Tehnička knjiga, Zagreb.
- Akerlof, G. A., Shiller, R. J., 2009: *Animal Spirits, How Human Psychology Drives the Economy, and Why it Matters for the Global Capitalism*, Princeton UP, Princeton.
- Bidet, J., 2008: *Opća teorija moderne. Teorija prava, ekonomije i politike*, Disput, Zagreb.
- Cochane, J. H., 2009: How Did Paul Krugman Get It So Wrong?, Chicago, <http://faculty.chicagobooth.edu/john.cochrane/research/papers/#news>
- Erturk, I. (ur.), 2008: *Financialization at Work, Key Texts and Commentary*, Routledge, London.
- Fine, B., Lapavistas, C., Pincus, J., 2001: *Development Policy in the Twenty-First Century, Beyond the post-Washington Consensus*, Routledge, London.
- Friedman, M., Schwartz, A. J., 2008: *The Great Contraction 1929-1933*, Princeton UP, Princeton.
- Furnham, A., Argyle, M., 1998: *The Psychology of Money*, Routledge, London.
- Gray, J., 1998: *False Dawn, The Delusion of Global Capitalism*, Granta Books, London.
- Hayek, F. A., 1992: *Usodna domišljavost*, Krt, Ljubljana.
- Hirschman, A. O., 1992: *Rival Views of Market Society and Other Recent Essays*, Harvard UP, Cambridge Mass.
- IMF, 2009: *Global Financial Stability Report, Responding to the Financial Crisis and Measuring Financial Risks*, IMF, Washington, DC.
- Kahneman, D., Tversky, A., 2000: *Choices, Values and Frames*, Cambridge UP, Cambridge.
- Keynes, J. M., 2006: *Splošna teorija zaposlenosti, obrsti in denarja*, Studia Humanitatis, Ljubljana.
- Kindlberger, C. P., 1996: *Manias, Panics, and Crashes. A History of Financial Crises*, John Wiley & Sons, New York.
- Krugman, P., 2009a: *How Did Economists Get It So Wrong?*, New York Times Magazine, New York, 6. 9. 2009.
- Krugman, P., 2009b: *Vrnitev ekonomike depresije in kriza leta 2008*, Založba EF, Ljubljana.

- Larosiere Report, 2009: *The High-Level Group on Financial Supervision in the EU*, EU – The de Larosiere Group, Brussels.
- Marx, K., 1985: *Kritika politične ekonomije 1857/58*, Delavska enotnost, METI, Ljubljana.
- McKinsey & Co., 2009: *Global Capital Markets: Entering a New Era*, McKinsey Global Institute, London.
- Minsky, H. P., 1986: *Stabilizing an Unstable Economy*, Yale University Press, New Haven.
- Minsky, H. P., 1996: *Uncertainty and the Institutional Structure of Capitalist Economies*, Jerome Levy Institute, Blithewood, Working papers, no. 155.
- Polanyi, K., 1957: *The Great Transformation*, Beacon Press, Boston.
- Reinhardt, C. M., Rogoff, K., 2009: *This Time Is Different, Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton UP, Princeton
- Rosdolsky, R., 1975: *Prilog povijesti nastajanja Marxova "Kapitala"*, IC Komunist, Beograd (izvornik: 1968).
- Simmel, G., 1978: *The Philosophy of Money*, Routledge, London.
- Stiglitz, J., 2003: *The Roaring Nineties: A New History of the World's Most Prosperous Decade*, WW Norton, New York.
- Strange, S., 1997: *Casino Capitalism*, Manchester UP, Manchester.
- Veblen, T., 1958: *The Theory of Business Enterprises*, A Mentor Book, New York.

Sa slovenskoga preveo
Dragutin Lalović

Bogomir Kovač

VLOGA DENARJA U METASTRUKTURNI SPREMEMBI
TRŽNE DRUŽBE IN GLOBALNA FINANČNA KRIZA

Povzetek

Avtor v svojem prispevku povezuje vlogo denarja in financ s temeljnim strukturiranjem družbenih razmerij. Denar je edina splošna oblika družbenega bogastva, njegova mera in njegov smisel. Toda ekonomska teorija je do sedaj politično ekonomsko vlogo denarja podcenila in spregledala. To se najbolj radikalno razkriva ravno v obdobjih velikih finančnih in ekonomskih kriz. Zato avtor poudarja, kako tudi sedanja ekonomika gospodarske depresije pogosto spravlja v depresijo same ekonomiste in njihovo znanost. Bidetova teorija moderne predstavlja za Habermasom zadnjih veliki poizkus teoretske pojasnitve družbene totalitete. Toda njegova teoretska rekonstrukcija družbe

s pomočjo izhodiščnih “metastruktur” temelji na nefinančnih in nedenarnih oblikah družbenega posredovanja. Avtor pa dokazuje, da središčna metastruktura tržne družbe pripada prav denarju in financam. Tu ni pomembna samo subverzivna vloga denarja kot monopolnega in političnega blaga v menjavi temveč njegova finančna oblika dolga, ki izhaja iz posebne družbene vloge zadolževanja. Družba se povezuje z zadolževanjem, ekonomska suverenost denarja je njegova politična legitimnost kot dolga. Tu tiči njegova družbenost, temelj izhodiščne komunikacije in kooperacije kot metastrukture razvoja tržne družbe. Sodobna kriza je problem zadolževanja in dolžniške ekonomije prignala do absurda. Razkrila je, da največja protislovja sodobne tržne družbe temeljijo na ekonomski in družbeni globalizaciji financ. Sodobni kapitalizem je dejansko finančni kapitalizem, rešitev njegove krize zahteva politično ekonomsko in kulturo rekonstrukcijo denarne ureditve in finančne ekonomije. Avtor tako pokaže, kako se rešitev sedanje ekonomske krize vrača k pravi “metastrukturi” tržne družbe.

Besede: finančna kriza, denar, finance, tržna družba, finančni kapitalizem, Marx, Bidet, Aglietta, Orléan

Bogomir Kovač

ROLE OF MONEY IN THE METASTRUCTURAL CHANGE OF MARKET SOCIETY AND THE GLOBAL FINANCIAL CRISIS

Summary

In this article, the author relates the role of money and finances with the basic structuring of social relations. Money is the only universal form of social wealth, its measure and its meaning. Up to the present, however, the economic theory has been underestimating and overlooking money's politico-economic role. This is revealed most radically in periods of major financial and economic crises. Consequently, the author points out that today's economy of depression often depresses the economists themselves and their science. Bidet's theory of modernity, along with Habermas's, is the last large-scale attempt at theoretical explanation of the social totality, but his theoretical reconstruction of society by means of underlying “metastructures” is based on non-financial and non-monetary forms of social mediation. In contrast, the author of this article seeks to prove that precisely money and finances belong to the central metastructure of market society. What is important here is not only the subversive role of money as the monopoly-holding and political good in the exchange, but also its financial form of debt, resulting from the particular social role of debt accumulation. Society is connected with debt accumulation, and the economic sovereignty of money is its political legitimacy as debt. Therein lies its sociality, the foundation of underlying communication and of cooperation as metastructure of market society development. The present-day crisis has propelled the debt accumulation problem to absurd levels. It has brought to light that the greatest contradictions of today's market

society are based on the economic and social globalisation of finances. Contemporary capitalism is a genuine financial capitalism, which is why there can be no solution without a politico-economic and cultural reconstruction of the monetary regime and of financial economy. Accordingly, the author shows that the solution to the current economic crisis points precisely to the “metastructure” of market society.

Keywords: financial crisis, money, finances, market society, financial capitalism, Marx, Bidet, Aglietta, Orléan

Kontakt: **Bogomir Kovač**, Ekonomska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 17, 1000 Ljubljana. E-mail: bogomir.kovac@ef.uni-lj.si